

HÍREINK

94/1-es számunk egy lábjegyzetében utaltunk folyóiratunk Kossuth Klubban tartott *Szarajevóért* estjére. A bevételt, szárazelemek, levesporok, és vitaminok formájában eljuttattuk a Szarajevói Zsidó Hitközség *La Benevolentia* segélyszervezetének. Többen a későbbiek során is áldoztak erre a humanitárius célra, közülük *Vadász József* és *Dr. Zánthó Róbert* olvasóink nevét emeljük ki, akik 20 000, illetve 12 000 forintot fizettek be szolidaritásból. Idén tavasszal is küldtünk cigarettát és vitamint a sokat szenvedett városba, amelynek megpróbáltatásai sajnos tovább tartanak, s így továbbra is szükség lesz minden segítségére.

*

Folyóiratunk kulturális műsorral vett részt a magyar holocaust ötvenedik évfordulója alkalmával rendezett tudományos emlékkonferencián 1994. április 5-én, amelyet a téma világhírű szaktekintélye – lapunk szerzője –, *Randolph Braham* professzor rendezett. Szerzőink közül *Gergely Ágnes*, *Hankiss Ágnes*, *Mezei András* és *Somlyó György* olvasta fel a Soával kapcsolatos műveit, *Sivók Irén* verset mondott az általa vezetett *HáNoár HáCioni Ifjúsági Szavalókóruossal*, akik az e számunkban is bemutatott Soá-áldozat, *Erdős Gábor* gyerekköltő dokumentum-lírájából állítottak össze műsort. *Kathy Horváth Lajos* az erre az alkalomra írt Soá-rapszódiaját adta elő hegedűn.

*

94/1-es Debrecen-számunk bemutatóját jeles helyen, a Debreceni Református Kollégium dísztermében tartottuk. Folyóiratunk itt is műsort adott. *Sivók Irén* énekelt és szavalt, *Fekete László* főkántor héber zsoltárokkal lépett fel (először e történelmi falak között), *Török Ádám* fuvolázott, *Kathy Horváth Lajos* hegedült. Vendéglátóink közül *Dánielffy Zsolt*, a Debreceni Csokonai Színház művésze olvasott fel, és *Wagner Lajos* a színház operatársulatának tagja énekelt református zsoltárokat. *Meir (Pál) Weiss* Debrecen egykori rabbija, ma a Jeruzsálemi Héber Egyetem Izrael-díjas Biblia-professzora is együtt ünnepelte velünk e szám megjelenését. A méltán történelminek mondható esemény (amelyet az Arany Bikában oldottabb hangulatú fogadás is követett) köszöntőit – elhangzásuk sorrendjében – érdemesnek tartjuk itt megörökíteni:

Kocsis Attilának, Debreceni Református Kollégium Főigazgatójának köszöntője:

Hölgyeim és Uraim, igen tisztelt Vendégeink!

Megtisztelő számomra, hogy e helyről, kettős minőségemben köszönhetem Önöket a *Múlt és Jövő* folyóirat debreceni száma bemutatásakor. Két vonatkozásban is házigazdának tartom magam, egyrészt mint a

Debreceni Református Kollégium főigazgatója, másrészt a Debreceni Magyar-Izraeli Baráti Társaság soros elnöke. Azé a Társaságé, amelyik három évvel ezelőtt itt a Kollégiumban alakult meg. Ez a hely ilyen módon is betölti hivatását, a szeretet és a megbecsülés hidját építi nemzetek, népek, vallások, egyházak, személyek között.

Most, amikor egy irodalmi folyóirat debreceni száma bemutatására sor kerül, többről van szó, mint elemzésről, esztétikáról, irodalmi értékek vizsgálódásáról. Egy tragikus múltból és egy bizakodó jövőről. Akik kézbe vették már e számot, láthatják, kicsi, de annál figyelemreméltóbb gyászszalag jelzi az eseményt, 1994 áprilisát.

Talán be sem kell csukni a szemeket, azonnal felrémlelenek a sárga csillagok, az összeterelt végeláthatatlan sorai, a görcsösen egymásba kapaszkodó kezek és a távolban eltűnő szerelvények. Nem tudjuk elég erősen bedugni fülünket, hogy ne halljuk meg a sok jajszót, a könyörgést, a becsapódó vagonajtók sorsot pecsételőkattanását, a halálba menők utolsó sikolyát.

Aki már látta Auschwitz, Mauthausen, Treblinka emberirtó gyárait, vagy a holocaust bármely más emlékművét, múzeumát, nem mehet el vállrándítással a múlt mellett. Ez a múlt is benne van ebben az újságszámokban. De benne van az a múlt is, amit Baltazár Dezső református püspök 1936-ban bekövetkezett haláláig, majd Révész Imre és köre, Bereczky Albert, Éliás József lelkesek és még sokan mások tettek azokban a gyászévekben.

De benne van az a múlt is, amit ez a Kollégium tett Debrecen és a környék zsidóságáért. Gimnáziumainkban mindig helyet kaptak, és ők ezt azzal hálálták meg, hogy becsülettel tanultak, és öregbítették az ősi schola hírnevét.

A jövő annyiban lesz más, amennyire a múltat megértve és értékelve képesek vagyunk változtatni, tévedéseinket kijavítani, előítéleteinket feladni, egymás szemébe bátran belenézni. Ellenkező esetben bármikor megjelenhetnek a horogkeresztek vagy árpádsávok, rendelkezések a numerus claususokról és a sárga csillagokról. Ébredhet a gyanú, éledhet a revans, öklöbe szorulhat a kéz, tovább plántálódhat a gyűlölet. Én nem akarok ilyen jövőt! Mi nem akarhatjuk, hogy gyermekeink ebbe nőjenek bele. Nem lehet többé pogrom, gettó, holocaust, nürnbergi per, hatnapos háború, hebroni vérengzés. Egy lehet csak, a jámborság útja. Az az út, amelyen kézen fogva halad a Tóra-tekerécsét vivő és az Újszövetséget újjongva felmutató, a Tízparancsolatot közösen valló, egy nyelvet beszélő és magát egy nemzet fiainak tartó nemzedék. Szegélyezze minél több fa ezt az utat, jelezve, gyökereink közösek, jövőnk egymástól függ.

Tisztelt vendégeink! – amikor megismétlem köszönetemet, engedjék meg, hogy átadjam Kocsis Elemér püspök úr üdvözlését is, aki igen fontos elfoglaltsága miatt nem tud köztünk lenni.

Legyen a Zsoltárok könyve 105. részének 4. verse főhász, intés, bátorítás, vigasztalás és erőforrás: „Folyamodjatok az Úrhoz, az Ő hatalmához, keressétek orcáját szüntelen!”

A Debreceni Magyar-Izraeli Baráti Társaság mai emlékező, a *Múlt és Jövő* irodalmi folyóirat bemutatkozó estjét megnyitom.

*

Meir Weiss, Demszky Gábor és Kocsis Attila

Hevessy József, Debrecen Főpolgármesterének beszéde:

Tisztelt Vendégek, Hölgyeim és Uraim!

Engedjék meg, hogy a város polgármestereként kelő tisztelettel megköszönjem a Debreceni Magyar-Izraeli Baráti Társaságnak azt, hogy védnökséget vállalt a *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóirat Debrecen-különszámának bemutatására. S hadd köszönjem meg a *Múlt és Jövő* szerkesztőinek azt, hogy a Budapest-különszám után mindjárt a mi városunk szellemi és kulturális hagyományait találták méltónak arra, hogy egy teljes számot szenteljenek Debrecen városának. Bár néhány hónappal már túljutottunk a város szabad királyi rangra emelésének 300. évfordulóján, e Debrecen-szám mégis, így utólag is hozzájárul a sokszínű megemlékezéshez, és egyben méltón adózik a holocaust tragikus sorsú áldozatainak emléke előtt is. A kálomista Róma ugyanis nem feledkezhet meg arról, hogy szellemi és gazdasági élete mily sokat köszönhet a másfél évszázada betelepített zsidóságnak, amely különösen ebben a században sokat tett a város polgáriásodásáért.

Mindazt, amit fontosnak vélttem elmondani a város hagyományairól, az évszázados megmaradás titkáról, a sokféle kultúrák együttéléséről, egymást színesebbé, értékesebbé tételéről, a folyóirat beköszöntőjében elmondtam. Azt azonban kiemelném, hogy e folyóirat szám új tudományos és művészi értékekkel gazdagítja a város arculatát, hiszen olyan dokumentumok kerültek napvilágra, épp a Református Kollégiumnak, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelemtudományi Intézetének és az Izraelita Hitközségnek a könyvtárából, amelyek eddig jórészt csak kevesek előtt voltak ismertek. De a kutatók és történészek írásai nyomán világosabb képet kapunk arról a pezsgő szellemi, hitbéli és gazdasági életről is, amely a református-zsidó törekvések, vállalkozások nyomán támadt. Zsinagógák és temetők, Baltazár Dezső-féle végrendelet és egykori zsidó gimnázium megannyi titka világosodik meg az olvasó előtt a különböző írásokból. A ma is városunkban élő vagy az egykoron innen elszármazott írók és kép-

zőművészek, egykori debreceni zsidó diákok és tudós rabbik vallanak hitükről és életükről.

Személyesen annak is örülök, hogy e folyóirat szám a keresztény-zsidó párbeszéd és együttgondolkodás esélye-it is erősíti. Mint ahogy az is örömmel tölt el, hogy e Debrecen-szám valóságosan is öregbíti a város hírét a nagyvilágban, ahova előfizetői és olvasói révén eljut. A szerkesztők révén tudomásom van róla, hogy az Egyesült Államoktól Izraelig igen nagy érdeklődést váltott ki e szám az egykori debreceni diákok és polgárok körében, zsidókéban és nem zsidókéban egyaránt, úgyhogy az olvasók a sokrétű írások révén újra árnyalt képet kaphatnak egykori szülővárosukról. Végül annak a reménységemnek szeretnék hangot adni: remélem, hogy városunk az elkövetkezendőkben is az eltérő vallásra és hagyományra épülő emberi méltóságot, a kulturális és tudományos sokszínűséget, a közös fölemelkedést akarja szolgálni, hogy méltó legyen egykori és nagy hírű hagyományaihoz.

*

Demszky Gábor, Budapest Főpolgármesterének köszönetje:

Örülök ennek a meghívásnak, mert olyan kezdeményezést folytatásával találkozom itt Debrecenben, amelyet mi indítottunk el. A *Múlt és Jövő* tavaly nyáron egy Budapest-számmal kezdte a városokról szóló sorozatát, amelyet hamarosan egy Budapest-Bécs-Prága-összeállítás is követett, mintegy kijelölve e városok rokonságát, szellemi erőtereit s azok alkotóan termékeny találkozáspontjait. Ezek nem föltétlenül esnek egybe országok, vagy akár kontinensek hatáiraival. Éppen a *Múlt és Jövő* törekvései is bizonyítják; a Júdeai sivatag széli város: Jeruzsálem mennyire meghatározza azt, amit európainak tudunk, akár földrészünkön túlterjedő hatállyal is.

Mindezt avatottabb helyen nem is említhetném, mint a Református Kollégium magyar történelemtől és a Biblia szellemétől egyaránt átitatott falai között. Ezredéveket, földrészeket összekötő-kiegészítő ket-tösségről is szól ez a szám, kiemelve benne Debrecen leglényegét: a „kálvinista Róma”-ságát. A közhelyek valódi tartalma sajnos használat közben elkopik. Pedig eme elnevezés mögött roppant tudományos és nevelő munka húzódik, amely túlmutat vallási jelentőségén. Túlzás nélkül állíthatom, hogy ez a szerep meghatározó jellegű az egyetemes magyar kultúrában. (Az sem véletlen ezért, hogy ebben a remélhetőleg folytatódó sorozatban Budapest után Debrecen következett.)

A reformáció lényegi eleme az az indíttatás, amely meghirdette a visszatérést a Biblia nyelvéhez, s az azt létrehozó korok tanulmányozásához. Ezzel magához az eredet vallásához, szelleméhez is közelített: a héber nyelvhez, a zsidó vallás értékeihez. Mindez magával hozta annak a szellemiségnek a kialakulását, amely a debreceniség meghatározója, s amelynek fontos eleme: a tolerancia. Ennek a munkának, gondolkodásnak szép dokumentumaival találkozunk a *Múlt és Jövő* hasábjain, vagy az itt felcsendült zsolnárok hallatán. Felemelő, megborzongató érzés ezzel itt szembesülni, ahol a régi metszésű betűk olvasás nélkül is sugározzák magukból ezt a szellemet.

A reformáció nemcsak a gondolkodás, világfelfogás terén hozott újat, de – ez Max Weber óta szintén köz-

hely – a gazdaságban is. A polgárosodásban is szükségszerűen modellértékű az, ami évszázados szellemi előkészítés után Debrecenben végbement. Ennek is jelentős gazdasági és művelődéstörténeti zsidó vonatkozása van, amely ha eltérő mértékben és módon ment is végbe, de azonos gyökerű a Budapestet a modern világ érend-szerébe bekapcsoló modernizációs folyamattal.

A szellemi sokrétűség határainak kitágítása, a világból minél többet befogadás és hasznosítás: és mindennapi életünkre lefordító gyakorlata, a polgárosodás, vagy pontosabban újrapolgárosodás ismét a magyar történelem előtt álló nagy feladat, program. Kihívás. Hová máshoz is fordulhatnánk erőt gyűjteni, mint az eredet forrásaihoz. Mint például ide, a legendás Kollégium falaihoz, ahol megfogalmazódtak ennek a számkra is betöltendő programnak a példát, utat mutató követelményei, irányai. Tudás és Tolerancia fellegvárában vagyunk, ahol menedéket, időt és meghallgatást nyer mindaz, ami emberi.

Végezetül, a szűkre szabott időből engedjenek meg még két gondolatot jelzészerűen, amely szintén a *Múlt és Jövő* Debrecen-számának nem vagy nem közvetlen Debrecenre érintő részéhez kapcsolódik.

A kezünkben tartott szám felső sarkában gyászszalag feketélik: rajta két évszám: 1944-1994. Ez az év a rettenetes magyar holocaust emlékéve. Minden, ami ez előtt és ezután történt a magyar zsidóságban, ehhez a baljós évszámhoz viszonylik.

A magyar zsidóságban?

A magyarságban.

Ahogy Mohács is „nemzeti nagylétünk” tragikus vízválasztója, Debrecennek, akár az összes magyar városnak, településnek megvan ez a létét megrendítő, fejlődését megakasztó tragikus vízválasztója. Ahogy Mohács sem, úgy 1944 sem teljesen kívülről jött fátum volt. Belső elomlás és rothadás eredménye. Mindenkinek megvan a saját területén a felelőssége, hogy még egy ilyen katasztrófa ne következhesse be a történelmünkben.

Mindezt azért kell megfelelő súllyal emlegetni, mert éppen ilyesmire nyújt közvetlen példát a szomszédságunk és régióink nem egy aggodalmas jelensége. A szám végén a Szarajevó-blokk arra figyelmeztet, hogy a tolerancia szigetként ismert multikulturális város sorsa egész civilizációkra vet pusztító árnyékot.

A *Szarajevói jelentés* egyik fotója egy ugyanilyen évszázados munkával összehordott könyvtár romjait mutatja. Nem kell magyaráznom a helyzetet, az asszociáció-sort. Akár a nyomában föllépő szorongást. A saját történelmünkkel szembesülve, határainkon vagy a saját gondjainkon túlra nézve csak az elhatározás erősödhet meg bennünk: másképpen kell élni!

Úgy, hogy embertársainkat, könyvtárainkat, civilizációinkat legalább olyan veszély ne fenyegetse, amely belőlünk ered.

A magyar soá ötvenedik évfordulóján rengeteg emlékezést tartottak s még tartanak szerte az országban. Sokszor meghívták folyóiratunkat az eseményekre s tehetségünkhöz mérten igyekeztünk is ezeken részt venni. Lehet, igazságtalanul, de itt csupán egy ilyen alkalomról emlékezünk meg: a *tokaji soá emléknapról*.

Ez a város, ez a vidék szívünkhöz nagyon is közel áll, s a gyász méltósága mellett emelkedett érzést, biztató

DEMSZKY GÁBOR, KÓBÁNYAI JÁNOS ÉS SIVÓK IRÉN

példát nyújtott a tény is, hogy az emlékezést az újraépülőfélben lévő zsinagógában tartották, amely több évtizednyi sanyarú, megalázott sors után ezúttal vallási funkciót is betöltött.

*

Majer János polgármester itt elhangzott beszéde:

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

1944. május 27-én robogott ki Sátoraljújhely vasútállomásáról több mint 900 zsidó vallású tokaji honfitársunkkal a vonat. Ma ötven éve, hogy ezeknek az ártatlan embereknek Auschwitzban beteljesedett a sorsa. Azoknak a polgártársainknak, akik teljes jogú magyar állampolgárok voltak, csak egyetlen bűnük volt – az akkori esztelen politika szerint –, hogy zsidók voltak. De nekünk, tokajiaknak ők a barátaink, munkaadóink, munkatársaink, sokszor segítőink voltak és emlékeinkben maradtak. Jelenlétüknek a hiánya pótolhatatlan, hiszen ezt a veszteséget a város nemcsak lélekszámában, hanem – ami ennél súlyosabb – szellemiségében sem tudta kiheverni. Mai napig hiányoznak az ügyvédek, a bírák, a pénzügyi szakemberek, hivatalnokok, kereskedők a város polgárságában.

Akkor, ötven évvel ezelőtt talán senki sem gondolta komolyan, hogy európai országban ilyen megtörténhet. Egy, a határainkon túl fogant, de hazánkban is követőkre talált, lázas elmék által kiagyalt politika képes ilyen gazzettre.

Ma azokra emlékezünk, akikkel évszázadokon át élünk, ma azokra emlékezünk, akik a társaink voltak a történelem folyamán jóban, rosszban. A szomszédainkra, a sarki boltosra, az önkormányzati tisztviselőre.

Tisztelt Barátaim!

1944 májusában egyszer csak üres lett a tokaji Fő utca és az Alsó utca. Lakóinak erőszakos távozásával űr keletkezett a lelkünkben, és egy sosem gyógyuló seb. Emlékezzünk!

Kedves Barátaim! Ezekkel a gondolatokkal a holocaust tokaji áldozataira való megemlékezést megnyitom.

A Polgármester Úr a tokaji zsinagóga falán elhelye-

zett emléktábla leleplezésekor elhangzott szavai:

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Tokaj város Önkormányzata és a Tokajban élő zsidó lakosok úgy döntöttek, hogy emléket állítanak a városunkból elhurcolt mártírhalált halt zsidó honfitársainknak.

Azoknak, akiknek emlékét a szívünkben hordjuk, azoknak, akikről éltükben soha nem gondoltuk, hogy életüket valahol Európában megpecsételték.

Mikor elhaladunk a zsinagóga előtt, gondoljunk azokra a csecsemőkre, akik nem tudták, hogy mi történik velük, azokra az édesanyákra, akik nem sejtették, hogy mi történik magzatukkal, azokra a fiatalokra, kik egy szebb jövőben bíztak, s álmaikat szabadjára engedték. Gondoljunk a felnőttekre, akik hitték, hogy az ember nem aljasodhat le odáig, hogy egy nép kiirtására is vállalkozhat. Gondoljunk az öregekre, akik remélték, hogy szép öregkort élnek majd meg. S mindez szertefoszlott egy örült elme lázálma miatt.

Mit tehetünk azért, hogy ilyen szégyenletes bűn ne ismétlődhessen meg? Mindenkiiben az Embert kell becsülnünk, kinek joga van az élethez, s az emberiség soha nem lehet semmilyen politika játékszere. S mit tehet egy kis önkormányzat az antiszemitizmus ellen? Megpróbálja a fiatalokkal a másságot elfogadtatni. A zsidó emberben barátot láttatni.

Mikor tavaly nyáron az izraeli testvérvárosunkból a kétheti nyaralásból hazatérő tokaji gyerekek úgy köszöntek nekem, hogy SALOM, tudtam, hogy a kis barátaim már soha nem lesznek antiszemiták.

Hölgyeim és Uraim!

Ezt a mai alkalmat használom fel arra, hogy – ötven évvel a holocaust után – megkövessem az elhunyt és a jelenlévő áldozatokat, azon tokaji polgárok nevében, akik megsértették, vagy emberiség elleni bűnt követtek el honfitársaikkal szemben.

*

Zelenák István tanár úr szavai:

Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Emlékezők!

A zsinagóga, ahol ma szomorú megemlékezésünket tartjuk, száz évvel ezelőtt épült. Az istentisztelet házát ma az elmúlás, az emlékezés házának nevezhetjük.

Az ötven év előtti időkben itt gyűltek össze a tokaji izraelita hitközség tagjai, hogy az előimádkozót követve elmondják fohászaikat. Középen tíz, két szélen öt-öt sorban ültek a férfiak. Minél nagyobb tiszteletnek örvendett valaki, annál előkelőbb helyen. Fenn a karzaton a nők imádkoztak. Középen állt a rabbi, segítőtársaival, hitbuzgó ortodoxokkal.

Most kongó üresség, csupasz falak, múltidéző gondolatok helye az épület. A szomszédban a haszid hívek imaháza szintén üresen áll. Nem működik a háromszáz főt befogadó héder és a népes jesiva. Eltűntek a hívek, egyszerre eltűnt az egész hitközség.

Ma azokra emlékezünk, akik a szörnyű népiirtás áldozataivá váltak.

Vannak gaztettek, melyeket sohasem feledhet az emberiség. Az elpusztult férfiak, nők és gyerekek vére az égbe kiált.

Ötven év után, e mai évfordulón szeretnénk kifejez-

ni mély együttérzésünket és fájdalmunkat. A tragédiát újra felidézve fájdalommal gondolunk az áldozatokra. Szeretnénk részvétünket kifejezni a túlélőknek és hozzátartozóknak. Veszteségüket a mienknek érezzük.

Nem a sebek felszakítása szándékával, de ötven év távolsága miatt szeretnénk felidézni a tények számbavétele céljából az akkor történeteket, elsősorban a túlélők emlékei alapján.

Nekem, aki 1944-ben két és fél éves voltam, talán könnyebb kimondani az akkori eseményeket, mint akik részesei voltak azoknak.

Tokajba 1944. március 20-án, vasárnap érkeztek a megszálló német csapatok. Az egyik visszaemlékező, Meir Sas, 1986-ban megjelent művében említi, hogy városunkba is egy SS-különítmény érkezett a gettózás és deportálás szervezésére. A húsvéti ünnepek után két csendőr jelent meg a házaknál, s átadta – a plakátokról már ismert – parancsot: kétheti élelemmel és a legalapvetőbb ruhaneművel jelenjenek meg a templom-gettó területén.

Tokajnak 1941-ben 816 zsidó lakója volt, az 5903 főnyi lakosság, 13,8 százaléka. Az udvaron s a zsinagóga melletti épületekben összezsúfolva, fekhelyek és csomagok között jó néhány napot töltöttek itt az emberek, kiszakítva addigi környezetükből, mindenüket otthagya, a hatalom önkényének kitéve. Félelemmel és kétségbeesve gondoltak jövőjükre, bár megszokásból még az itt hagyott lakás, műhely és üzlet foglalkoztatta őket. Legfeljebb csak sejtéseik voltak a jövőről. A legvallásosabbak pedig úgy gondolták, nem hagyhatja őket cserben a Mindenható.

A gettót csendőrök őrizték. A környező házakban lakó ismerősök gyermekeiket küldték hozzájuk kis csomagokkal, akik megpróbálták azt a kerítésen keresztül átadni. „Ne lássalak itt még egyszer!” – hangzott a zord parancs.

Egy hét elteltével, április 26-án a csendőrök sorba állították az embereket. Az öregeket és gyermekeket az ide rendelt lovas szekerekre rakták. Megindult a szomorú menet Keresztúr felé, ahonnan vasúton szállították tovább őket az újhelyi Rákóczi úti gettóba. A vidéki zsidóság deportálására május közepétől került sor. A tokajai deportálása a harmadik transzporttal történt, a munkaképtelenek a negyedikbe kerültek. A harmadik transzport május 27-én indult Újhelyből, s Kassát érintve, ahol németek vették át őrzését, Auschwitzba érkezett. További sorsukról képet kaphatunk, ha a rabbi és családja történetét megismerjük. Ezt ugyanis a rabbi lánya, Éva leírta, s megküldte Lówy Lajosnak, aki gyűjti az elhurcoltak névsorát s az emlékeket.

Az utolsó rabbi, Jungreis Nathan Halevi osztozott hívei sorsában. Mauthausen (Ausztria) poklában lelte halálát gyilkos SS-ek által, 1944. november 16-án. Feleségét, Leát és fél éves kislányát, Juditot még Auschwitzba érkezésük napján gázkamrába küldték. Fia, Károly Mauthausen mellett végelgyengülésben halt meg. A tokaji zsidóság nagy része Auschwitz gázkamráiban pusztult el.

Némelyek Birkenauban vagy más haláltáborban végezték életüket.

Az elhurcoltak közül kb. ötvenen tértek vissza. A munkaszolgálat révén vagy szökés által életben maradtakkal együtt kb. százan éltek túl a vézskorszakot. Ami a leginkább megrázó: egyetlen gyermek sem menekült meg,